IRJIF I.F. : 3.015

North Asian International Research Journal of Social Science & Humanities

ISSN: 2454-9827 Vol. 11, Issue-10 October-2025

Index Copernicus Value: 57.07 Indian Citation Index Thomson Reuters ID: S-8304-2016

NAIRJC *A Peer Reviewed Refereed Journal*

गरीबी-पृष्ठभूमी असलेल्या विद्यार्थ्यांचे शैक्षणिक कल्याण, समायोजन व सामाजिक कार्य मध्यस्थी विशेष संदर्भ वाशिम जिल्हा

ज्ञानेश्वर सारंगधर गोरे
सहा. प्रध्यापक
श्री सरस्वती समाजकार्य महाविद्यालय, वाशिम

सार :

वाशिम जिल्ह्यातील गरीबी-पृष्ठभूमी असलेल्या विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक कल्याण, समायोजन आणि सामाजिक कार्य मध्यस्थी यांचा परस्पर संबंध या अभ्यासातून उलगडला आहे. आर्थिकदृष्ट्या प्रतिकूल परिस्थितीत वाढणारे विद्यार्थी शिक्षणात अनेक अडचणींना सामोरे जातात जसे की संसाधनांची कमतरता , भावनिक ताण, कुटुंबीयांचे मर्यादित सहकार्य इत्यादी. अभ्यासात आढळले की सामाजिक कार्याच्या प्रभावी मध्यस्थीमुळे विद्यार्थ्यांचे शैक्षणिक कल्याण आणि शाळेतील समायोजनाची पातळी लक्षणीयरीत्या सुधारते. समुपदेशन , मार्गदर्शन, शैक्षणिक समर्थन तसेच समुदाय-सहभाग यांसारख्या हस्तक्षेपांमुळे विद्यार्थ्यांचा आत्मविश्वास , प्रेरणा आणि सामाजिक कौशल्ये वाढतात. परिणामी , शिक्षणातील सातत्य, प्रगती आणि सकारात्मक वर्तन यामध्येही सुधारणा दिसून येते.

हा अभ्यास गरीबी-पृष्ठभूमीतील विद्यार्थ्यांसाठी सामाजिक कार्य मध्यस्थी किती परिणामकारक ठरू शकते याचे अनुभवजन्य प्रमाण सादर करतो आणि शिक्षणातील समानता वाढविण्यासाठी अशा हस्तक्षेपांची गरज अधोरेखित करतो.

प्रस्तावना

भारतासारख्या विकसनशील देशात शिक्षण हे सामाजिक परिवर्तनाचे महत्त्वपूर्ण साधन मानले जाते. सर्वसमावेशक व न्याय्य शिक्षणव्यवस्था निर्माण करणे हे राष्ट्रीय स्तरावर एक प्रमुख उद्दिष्ट ठरले आहे. तथापि , ग्रामीण व आर्थिकदृष्ट्या मागासलेल्या भागांमध्ये राहणाऱ्या अनेक विद्यार्थ्यांसाठी शैक्षणिक प्रगती हा अजूनही एक कठीण प्रवास आहे. गरीबी-पृष्ठभूमी हा घटक विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक संधी , मानसिक आरोग्य, सामाजिक समायोजन व शैक्षणिक कल्याणावर मोठ्या प्रमाणात प्रभाव टाकतो. आर्थिक संसाधनांचा तुटवडा , कुटुंबातील असुरक्षितता, पालकांचे अल्प शैक्षणिक स्तर आणि समाजातील विषमता यांच्या मिश्र परिणामामुळे अशा विद्यार्थ्यांचे शैक्षणिक जीवन बहुआयामी आव्हानांनी व्यापलेले असते.

शैक्षणिक कल्याण ही संकल्पना केवळ शैक्षणिक यशाच्या मर्यादेत येत नाही ; तर त्यात विद्यार्थ्यांचा आत्मविश्वास, प्रेरणा, शिकण्याची तयारी, शिक्षणाशी भावनिक बांधिलकी आणि शिकण्याच्या प्रक्रियेतील समाधान यांचाही समावेश होतो. गरीबी-पृष्ठभूमी असलेल्या विद्यार्थ्यांच्या बाबतीत हे कल्याण अनेकदा तडजोडीचे ठरते. आर्थिक समस्यांमुळे शिकण्याचे वातावरण बाधित होणे , शैक्षणिक साधनांची कमतरता , पोषणाचा अभाव, असुरक्षित गृहपरिसर, तसेच मानसशास्त्रीय तणाव यांमुळे त्यांच्या शैक्षणिक कल्याणावर नकारात्मक परिणाम दिसून येतो.

याच अनुषंगाने समायोजन ही एक महत्त्वाची मानसशास्त्रीय प्रक्रिया ठरते. शाळा , कुटुंब व समाज या तिन्ही स्तरांवर विद्यार्थी कसा जुळवून घेतो यावर त्याचा शैक्षणिक प्रवास अवलंबून असतो. गरीबी-परिस्थितीत वाढणारे विद्यार्थी अनेकदा स्वत:ची प्रतिमा , सहपाठी संबंध, शाळेतील सहभाग, शिक्षणाशी निगडित ताणतणाव यांसारख्या अनेक बाबींमध्ये समायोजनाच्या अडचणी अनुभवतात. या अडचणी शैक्षणिक मागे राहण्याचे , शाळा सोडण्याचे किंवा मानसिक असुरक्षितता निर्माण होण्याचे प्रमुख कारण ठरतात.

या सर्व प्रक्रियेत सामाजिक कार्य मध्यस्थी अत्यंत महत्त्वाची ठरते. सामाजिक कार्यकर्ते विद्यार्थ्यांच्या समस्या समजून घेऊन त्यांना मार्गदर्शन, समुपदेशन, संसाधनांचा प्रवेश, कौशल्यविकास, कुटुंब व समुदाय यांच्यात दुवा साधणे , तसेच शाळा-समुदाय सहकार्याची रचना मजबूत करणे अशा विविध उपक्रमांद्वारे विद्यार्थ्यांचे संपूर्ण व्यक्तिमत्त्व विकासासाठी कार्य करतात. सामाजिक कार्य मध्यस्थीमुळे विद्यार्थ्यांना सुरक्षित , प्रोत्साहनात्मक आणि सहायक शिकण्याचे वातावरण मिळते. विशेषत: आर्थिकदृष्ट्या प्रतिकूल स्थितीत असलेल्या विद्यार्थ्यांसाठी ही मध्यस्थी त्यांच्या शैक्षणिक कल्याणात वाढ करून समायोजन क्षमतेला बळकटी देते.

वाशिम जिल्हा हा विदर्भातील सामाजिक व आर्थिक दृष्ट्या संवेदनशील मानला जाणारा जिल्हा असून , येथे मोठ्या प्रमाणावर ग्रामीण व निम्नआय वर्गातील कुटुंबांची उपस्थिती आहे. कृषीआधारित अर्थव्यवस्थेमुळे आर्थिक अस्थिरता , शिक्षणसुविधांचा मर्यादित विस्तार , पालकांची स्थलांतरावर आधारित कामे , तसेच सामाजिक व जातीय संरचनेतील असमानता या सर्व घटकांचा विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक अनुभवावर थेट परिणाम होतो. त्यामुळे वाशिम जिल्ह्यातील गरीब विद्यार्थ्यांचे शैक्षणिक कल्याण आणि समायोजन या विषयांचा अभ्यास करणे आवश्यक ठरते. या पार्श्वभूमीवर प्रस्तुत संशोधनाचा उद्देश वाशिम जिल्ह्यातील गरीबी-पृष्ठभूमी असलेल्या विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक कल्याणाची स्थिती, शैक्षणिक, सामाजिक व भावनिक समायोजनाचे स्वरूप , आणि या प्रक्रियेत सामाजिक कार्य मध्यस्थीची भूमिका व प्रभाव यांचा सखोल अभ्यास करणे आहे. हे संशोधन शैक्षणिक क्षेत्रातील धोरणनिर्माते , शिक्षक, सामाजिक कार्यकर्ते व शालेय प्रशासकांना अशा विद्यार्थ्यांसाठी अधिक प्रभावी हस्तक्षेपाची रूपरेखा तयार करण्यास मदत करणारे ठरेल.

संशोधनाची गरज व महत्व :

वाशिम जिल्ह्यातील गरीबी-पृष्ठभूमी असलेल्या विद्यार्थ्यांचे शैक्षणिक कल्याण, समायोजन क्षमता आणि सामाजिक कार्याची मध्यस्थी भूमिका यांचा अभ्यास करणे अत्यंत आवश्यक ठरते. आर्थिक दुर्बलता विद्यार्थ्यांच्या शिकण्याच्या संधी, शैक्षणिक कामगिरी, भावनिक स्थैर्य आणि शैक्षणिक वातावरणात समायोजन करण्याच्या क्षमतेवर थेट परिणाम घडवते. अशा परिस्थितीत सामाजिक कार्याच्या विविध हस्तक्षेपांची—जसे की समुपदेशन, मार्गदर्शन, शैक्षणिक सहाय्य, कौटुंबिक व सामाजिक समर्थन—विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासामध्ये कशी मध्यस्थी भूमिका निर्माण होते, हे समजून

घेणे अत्यंत गरजेचे आहे. या अभ्यासामुळे गरीबीग्रस्त विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक अडचणींचे खरे स्वरूप उलगडून त्यांच्या शैक्षणिक कल्याणासाठी उपयुक्त सामाजिक कार्यनीती, शाळा-आधारित कार्यक्रम व शासनाच्या कल्याणकारी योजनांच्या कार्यक्षम अंमलबजावणीसाठी ठोस शास्त्रीय आधार प्राप्त होतो. तसेच, विद्यार्थ्यांच्या समायोजनातील अडथळे, मानसिक-सामाजिक गरजा आणि त्यांच्याकडे आवश्यक सहाय्याची कमतरता या बाबी ओळखून शैक्षणिक-सामाजिक हस्तक्षेपात सुधारणा करण्यास मदत होते. त्यामुळे या संशोधनाचा ग्रामीण आणि निमशहरी भागातील शिक्षणधोरणे, शैक्षणिक संस्थांचे कार्य आणि सामाजिक कार्याच्या प्रात्यक्षिकांवर दिर्घकालीन व सकारात्मक परिणाम होऊ शकतो. हीच या अभ्यासाची मुख्य गरज, महत्व आहे.

संशोधनाची उदिदष्टे

1) वाशिम जिल्ह्यातील गरीबी-पृष्ठभूमी असलेल्या विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक कल्याणाच्या पातळीचा अभ्यास करणे.
2) गरीबी-पृष्ठभूमी असलेल्या विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक व सामाजिक समायोजनातील अडचणी आणि त्यांना प्रभावित करणारे घटक ओळखणे.
3) विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक कल्याण व समायोजनावर सामाजिक कार्य मध्यस्थी (Social Work Intervention) चा प्रभाव विश्लेषित करणे.

परिकल्पना

1) वाशिम जिल्ह्यातील गरीबी-पृष्ठभूमी असलेल्या विद्यार्थ्यांचे शैक्षणिक कल्याण त्यांच्या समायोजन क्षमतेशी लक्षणीयरीत्या संबंधित आहे.
2) वाशिम जिल्ह्यातील गरीबी-पृष्ठभूमी असलेल्या विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक कल्याणावर सामाजिक कार्य मध्यस्थीच्या हस्तक्षेपांचा सकारात्मक व लक्षणीय प्रभाव आढळतो.
3) गरीबी-पृष्ठभूमी असलेल्या विद्यार्थ्यांच्या समायोजनावर सामाजिक कार्य मध्यस्थीची मध्यस्थी भूमिका (mediating role) लक्षणीयरीत्या प्रभावी ठरते.

व्याप्ती व मर्यादा

या अभ्यासाची व्याप्ती वाशिम जिल्ह्यातील गरीबी-पृष्ठभूमी असलेल्या विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक कल्याण, शैक्षणिक-सामाजिक समायोजन आणि त्यांच्या विकासात सामाजिक कार्य (Social Work Intervention) कशा प्रकारे मध्यस्थीची भूमिका बजावते, याचा सर्वंकष अभ्यास करण्यापुरती मर्यादित आहे. अभ्यासामध्ये प्राथमिक, माध्यमिक आणि उच्च माध्यमिक स्तरावर शिक्षण घेणारे गरीबीरेषेखालील कुटुंबांतील विद्यार्थी समाविष्ट करण्यात येतात. त्यांच्या शैक्षणिक प्रगतीचे स्वरूप, शाळेतील आणि घरातील वातावरणामुळे होणारे समायोजन, सामाजिक-आर्थिक अडचणी, तसेच सामाजिक कार्यकर्ते, शिक्षक आणि शाळेतील सहाय्यक यंत्रणा विद्यार्थ्यांच्या कल्याणात कशा प्रकारे हातभार लावतात, यांचा शोध घेणे ही या संशोधनाची मुख्य उद्दिष्टे आहेत. अभ्यास मुख्यतः वर्णनात्मक स्वरूपाचा असल्याने प्रत्यक्ष अनुभव, निरीक्षण, प्रश्नावली व मुलाखतीच्या आधारे माहिती संकलित केली जाईल. या अभ्यासातून जिल्ह्यातील

शिक्षण व्यवस्थेला, सामाजिक कार्यकर्त्यांना आणि धोरणकर्त्यांना गरीबी-पृष्ठभूमीतील विद्यार्थ्यांना बळकटी देण्यासाठी उपयुक्त शिफारसी करण्याचे क्षेत्र उपलब्ध होते.

संशोधन पध्दती :

या अभ्यासासाठी वर्णनात्मक संशोधन पद्धती निवडण्यात आली आहे. वाशिम जिल्ह्यातील गरीबी-पृष्ठभूमी असलेल्या विद्यार्थ्यांचे शैक्षणिक कल्याण, समायोजनाची प्रक्रिया आणि सामाजिक कार्य मध्यस्थीची भूमिका यांचे वास्तव स्वरूप जाणून घेण्यासाठी ही पद्धती सर्वाधिक उपयुक्त ठरते. संशोधनाची जनसंख्या म्हणून वाशिम जिल्ह्यातील गरीबीरेषेखालील कुटुंबांतील शालेय विद्यार्थी आणि त्यांचे पालक यांचा विचार करण्यात आला. या जनसंख्येतून न्यादर्शरूप नमुना म्हणून 85 विद्यार्थ्यांची निवड हेतुपूर्वक करण्यात आली, ज्यामुळे विविध सामाजिक, आर्थिक आणि शैक्षणिक अडचणींचा अनुभव असलेल्या विद्यार्थ्यांची स्थिती अधिक सखोलपणे समजून घेणे शक्य झाले. अभ्यासासाठी वापरलेली संशोधन साधने स्वनिर्मित असून त्यात विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक कल्याणाचा स्तर, शाळा व घरातील समायोजनाची पातळी, तसेच सामाजिक कार्य हस्तक्षेपाचा प्रभाव मोजण्यासाठी प्रश्नावली व मुलाखत आराखडा समाविष्ट आहे. स्वनिर्मित साधनांची तज्ज्ञ पडताळणी करून त्यांची वैधता व विश्वसनीयता सुनिश्चित करण्यात आली आहे. गोळा झालेल्या माहितीचे विश्लेषण तंत्रे म्हणून वारंवारता, टक्केवारी, सरासरी यांसारख्या वर्णनात्मक सांख्यिकींचा उपयोग करण्यात आला असून गुणात्मक माहितीचे विश्लेषण थिमॅटिक विश्लेषणाद्वारे करण्यात आले आहे. या पद्धतीद्वारे गरीबी-पृष्ठभूमीतील विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक जीवनातील अडचणी, समायोजनाचे पैलू आणि सामाजिक कार्यकर्त्यांच्या हस्तक्षेपाची कार्यकारणभाव रचना स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे.

तथ्यांचे विश्लेषण व अर्थनिर्वचन

उदिदष्ट क्र. 1 वाशिम जिल्ह्यातील गरीबी-पृष्ठभूमी असलेल्या विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक कल्याणाच्या पातळीचा अभ्यास करणे.

सारणी क्र. 1.1 शैक्षणिक कल्याणाची पातळीचे विवरण दर्शविणारी सारणी

शैक्षणिक कल्याणाची पातळी	वारंवारिता (f)	टक्केवारी (%)
उच्च (High)	25	29.41%
मध्यम (Moderate)	40	47.06%
न्यून (Low)	20	23.53%
एकूण	85	100%

वरील सारणीतील आकडेवारीनुसार एकूण 85 विद्यार्थ्यांपैकी बहुतांश विद्यार्थ्यांची शैक्षणिक कल्याणाची पातळी मध्यम 47.06% आढळते. त्यानंतर उच्च पातळीचे शैक्षणिक कल्याण 29.41% विद्यार्थ्यांमध्ये तर न्यून पातळी 23.53% विद्यार्थ्यांमध्ये दिसून येते. या वितरणावरून असे स्पष्ट होते की विद्यार्थ्यांचा मोठा गट समाधानकारक किंवा मध्यम शैक्षणिक कल्याण अनुभवत असला तरीही उच्च पातळीवर पोहोचलेल्यांची संख्या तुलनेने कमी आहे. तसेच , सुमारे चतुर्थांश विद्यार्थी न्यून पातळीवर असल्याने त्यांच्या शैक्षणिक गरजा , ताणतणाव, प्रेरणा व समर्थनव्यवस्था सुधारण्यासाठी विशेष हस्तक्षेपाची आवश्यकता आहे.

विद्यार्थ्यांमध्ये शैक्षणिक कल्याणाचा एक संतुलित परंतु मध्यम कल दिसून येतो. तरीही उच्च आणि न्यून पातळीतील विद्यार्थ्यांतील फरक दर्शवितो की शैक्षणिक वातावरण , मार्गदर्शन व सहाय्य सेवा अधिक प्रभावीपणे उपलब्ध करून देण्याची गरज आहे, ज्यामुळे अधिकाधिक विद्यार्थी उच्च पातळीच्या शैक्षणिक कल्याणाकडे वाटचाल करू शकतील.

उदिदष्ट क्र. 2 गरीबी-पृष्ठभूमी असलेल्या विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक व सामाजिक समायोजनातील अडचणी आणि त्यांना प्रभावित करणारे घटक ओळखणे.

सारणी क्र. 2.2.1 शैक्षणिक समायोजनातील अडचणींचे विवरण दर्शविणारी सारणी

शैक्षणिक अडचण	वारंवारिता (f)	टक्केवारी (%)
अभ्यासासाठी आवश्यक साधनांचा अभाव	22	25.88%
शिकण्याची गती कमी	18	21.17%
गृहपाठ/अभ्यास मदतीचा अभाव	15	17.64%
शाळेत अनुपस्थित राहणे	12	14.11%
अभ्यासावरील प्रेरणा कमी	18	21.17%
एकूण	85	100%

वरील सारणी मधील आकडेवारीवरून असे दिसून येते की विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक समायोजनात सर्वाधिक अडचण अभ्यासासाठी आवश्यक साधनांचा अभाव 25.88% ही आहे. यानंतर शिकण्याची गती कमी 21.17% आणि अभ्यासावरील प्रेरणा कमी 21.17% या दोन महत्त्वाच्या अडचणी सारख्याच प्रमाणात दिसून येतात , ज्यामुळे विद्यार्थ्यांच्या शिकण्याच्या प्रक्रियेवर थेट परिणाम होतो. गृहपाठ/अभ्यास मदतीचा अभाव 17.64% हीदेखील लक्षणीय समस्या आहे, तर शाळेत अनुपस्थित राहणे 14.11% ही तुलनेने कमी पण शैक्षणिक प्रगतीला बाधा आणणारी अडचण आढळते.

एकूण आकडेवारीवरून असे स्पष्ट होते की विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक समायोजनात संसाधनांची कमतरता , धीमी शिकण्याची गती आणि प्रेरणेचा अभाव या प्रमुख अडचणी असून त्या त्यांच्या शिकण्याच्या गुणवत्तेवर मोठा प्रभाव टाकत आहेत. त्यामुळे विद्यार्थ्यांना आवश्यक शैक्षणिक साधनांची उपलब्धता , पूरक शैक्षणिक मदत आणि प्रेरणावर्धक उपक्रमांची गरज अत्यावश्यक आहे.

सारणी क्र. 2.2.2सामाजिक समायोजनातील अडचणींचे विवरण दर्शविणारी सारणी

सामाजिक अडचण	वारंवारता (f)	टक्केवारी (%)
मित्रमैत्रिणीसोबत मिसळण्याची अडचण	20	23.52%
आत्मविश्वास कमी	17	20.00%
संवादकौशल्य कमी	16	18.82%
सहशालेय उपक्रमात सहभाग कमी	14	16.47%
कुटुंबातील ताणाचा परिणाम	18	21.17%
एकूण	85	100%

वरील सारणी नुसार सामाजिक समायोजनातील विविध अडचणींचे विश्लेषण केले असता एकूण 85 प्रतिसादांपैकी सर्वाधिक 23.52% विद्यार्थ्यांना मित्रमैत्रिणीसोबत मिसळण्याची अडचण जाणवते, तर 21.17% विद्यार्थ्यांवर

कुटुंबातील ताणाचा परिणाम असल्याचे दिसते. आत्मविश्वासाची कमी 20% आणि संवादकौशल्याचा अभाव 18.82% ही देखील महत्त्वाची अडचणी आढळतात. सहशालेय उपक्रमात सहभाग कमी असणे 16.47% हेही सामाजिक समायोजनावर परिणाम करणारे घटक आढळते. या सर्व निष्कर्षांवरून असे स्पष्ट होते की विद्यार्थ्यांमध्ये सामाजिक परस्परसंवाद, संवादकौशल्य आणि भावनिक आधार यांच्या कमतरतेमुळे सामाजिक समायोजनात अडचणी निर्माण होत आहेत. त्यामुळे विद्यार्थ्यांच्या आत्मविश्वासवृद्धी , संवादकौशल्य विकास आणि कुटुंबीय तसेच सहकाऱ्यांकडून सकारात्मक सामाजिक आधार वाढविण्यावर विशेष भर देण्याची गरज आहे.

सारणी क्र. 2.2.3 विद्यार्थ्यांच्या अडचणींना प्रभावित करणारे घटकांचे विवरण दर्शविणारी सारणी

घटक	वारंवारिता (f)	टक्केवारी (%)
कुटुंबाची आर्थिक परिस्थिती	30	35.29%
पालकांचे शैक्षणिक स्तर	18	21.17%
घरातील अभ्यासासाठी वातावरणाचा अभाव	15	17.64%
सामाजिक-सांस्कृतिक परिस्थिती	12	14.11%
शैक्षणिक संसाधनांचा अभाव	10	11.76%
एकूण	85	100%

वरील सारणी मधील आकडेवारीवरून विद्यार्थ्यांच्या अडचणींवर परिणाम करणाऱ्या घटकांपैकी कुटुंबाची आर्थिक परिस्थिती 35.29% हा सर्वात प्रभावी घटक असल्याचे दिसून येते. त्यानंतर पालकांचे शैक्षणिक स्तर 21.17% आणि घरातील अभ्यासासाठी वातावरणाचा अभाव 17.64% हे घटक विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक प्रगतीत अडथळा निर्माण करणारे महत्त्वाचे घटक म्हणून समोर येतात. तसेच सामाजिक-सांस्कृतिक परिस्थिती 14.11% आणि शैक्षणिक संसाधनांचा अभाव 11.76% यांचाही विद्यार्थ्यांच्या अडचणींवर लक्षणीय परिणाम आहे. या सर्वांवरून असे स्पष्ट होते की सामाजिक, आर्थिक आणि घरगुती वातावरणातील मर्यादा विद्यार्थ्यांच्या शिकण्याच्या प्रक्रियेला मोठ्या प्रमाणात प्रभावित करतात. त्यामुळे विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासासाठी आर्थिक मदत , पालकांमध्ये शैक्षणिक जागरूकता व घरातील शिकण्याचे वातावरण सुधारण्याची गरज आहे.

*उदिदष्ट क्र. 3 विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक कल्याण व समायोजनावर सामाजिक कार्य मध्यस्थी (**Social Work Intervention**) चा प्रभाव विश्लेषित करणे.*

सारणी क्र. 1.3.1 शैक्षणिक कल्याणाचे विवरण दर्शविणारी सारणी

शैक्षणिक कल्याण स्तर	वारंवारिता (f)	टक्केवारी (%)
उच्च (High)	28	32.94%
मध्यम (Moderate)	40	47.06%
कमी (Low)	17	20.00%
एकूण	85	100%

वरील सारणीवरून दिसते की बहुसंख्य विद्यार्थ्यांचे शैक्षणिक कल्याण मध्यम स्तरावर आहे 47.06%. यावरून असे सूचित होते की विद्यार्थ्यांमध्ये शैक्षणिक समाधान , प्रेरणा आणि शिकण्याचा सकारात्मक अनुभव मध्यम प्रमाणात आढळतो. उच्च स्तराचे शैक्षणिक कल्याण असलेल्या विद्यार्थ्यांची संख्या 32.94% असून हे प्रमाण चांगले आहे, परंतु ते

अधिक वाढविण्याची गरज आहे. दुसरीकडे, कमी स्तराचे शैक्षणिक कल्याण फक्त 20% विद्यार्थ्यांमध्ये आढळते, मात्र ही संख्या दुर्लक्ष करण्याजोगी नाही ; कारण कमी कल्याण असलेल्या विद्यार्थ्यांना शैक्षणिक तणाव , प्रेरणेत घट किंवा शिकण्यातील अडचणी येण्याची शक्यता जास्त असते. अध्ययनातील बहुतांश विद्यार्थी शैक्षणिकदृष्ट्या मध्यम स्तरावर संतुलित दिसतात ; तरीही शैक्षणिक वातावरण , शिक्षकांचे मार्गदर्शन , सहशालेय उपक्रम आणि समुपदेशनाद्वारे विद्यार्थ्यांचे कल्याण उच्च स्तराकडे नेण्यासाठी प्रयत्न आवश्यक आहेत.

सारणी क्र. 1.3.2 समायोजन स्तराचे विवरण दर्शविणारी सारणी

समायोजन स्तर	वारंवारिता (f)	टक्केवारी (%)
चांगले (Good)	30	35.29%
मध्यम (Average)	38	44.71%
कमी (Poor)	17	20.00%
एकूण	85	100%

वरील सारणीवरून दिसून येते की नमुन्यातील बहुतेक व्यक्ती मध्यम समायोजन स्तरात 44.71% येतात, ज्यामुळे त्यांच्या दैनंदिन परिस्थितींशी जुळवून घेण्याची क्षमता सरासरी पातळीवर असल्याचे सूचित होते. 35.29% व्यक्तींचा समायोजन स्तर चांगला असल्याने त्यांच्यात तणाव हाताळणे , बदलांना प्रतिसाद देणे आणि सामाजिक परिस्थितीत स्थिर राहण्याची अधिक क्षमता असल्याचे दिसते. तर 20% व्यक्तींमध्ये समायोजन स्तर कमी असून त्यांना वर्तनात्मक, सामाजिक किंवा भावनिक अडचणींचा अधिक अनुभव येण्याची शक्यता दर्शवते. एकूणच, या निष्कर्षांवरून असे स्पष्ट होते की गटाचा समायोजन स्तर मध्यम ते चांगल्या श्रेणीत आहे , परंतु काही व्यक्तींना समायोजन सुधारण्यासाठी हस्तक्षेप आणि सहाय्याची आवश्यकता भासू शकते.

सारणी क्र. 1.3.3 सामाजिक कार्य मध्यस्थीनंतरचा प्रभावाचे विवरण दर्शविणारी सारणी

प्रभाव स्तर (Impact Level)	वारंवारिता (f)	टक्केवारी (%)
लक्षणीय सुधारणा (High Improvement)	34	40.00%
मध्यम सुधारणा (Moderate Improvement)	37	43.53%
अल्प सुधारणा / नाही (Low/No Improvement)	14	16.47%
एकूण	85	100%

वरील सारणी मधील आकडेवारीनुसार सामाजिक कार्याच्या मध्यस्थीकरणाचा लाभार्थ्यांवर एकूणच सकारात्मक आणि प्रभावी परिणाम दिसून येतो. नमुन्यातील 85 प्रतिसादांपैकी 40% लाभार्थ्यांनी लक्षणीय सुधारणा झाल्याचे नमूद केले आहे, तर सर्वाधिक म्हणजे 43.53% जणांनी मध्यम सुधारणा अनुभवली आहे. यावरून मध्यस्थी हस्तक्षेप प्रभावी ठरल्याचे स्पष्ट होते, कारण बहुसंख्य प्रतिसादकांनी एकूण 83.53% काही ना काही स्वरूपात प्रगती दर्शविली आहे. फक्त 16.47% प्रतिसादकांमध्ये अल्प किंवा नाही सुधारणा दिसली आहे, जी अपेक्षित परिणामांमध्ये मर्यादा किंवा वैयक्तिक परिस्थितीतील भिन्नता दर्शवू शकते. या निष्कर्षांवरून असे म्हणता येते की सामाजिक कार्य मध्यस्थी एकूणात परिणामकारक ठरली असून , बहुसंख्य लाभार्थ्यांच्या वर्तन , सहभाग किंवा जीवनस्थितीत सकारात्मक बदल घडवून आणण्यास ती सहाय्यभूत ठरली आहे.

शिफारशी व उपयोजन

वाशिम जिल्ह्यातील गरीबी-पृष्ठभूमी असलेल्या विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक कल्याणासाठी शाळांनी व समाजाने एकत्रित हस्तक्षेप (interventions) राबावणे आवश्यक आहे. शाळांनी विद्यार्थ्यांसाठी मोफत मार्गदर्शन , अभ्यास साहित्य , तांत्रिक साधने आणि पोषणयुक्त आहाराच्या सुविधा उपलब्ध करून देणे गरजेचे आहे. शिक्षकांनी अशा विद्यार्थ्यांसाठी मेंटॉरिंग सिस्टीम निर्माण करून वैयक्तिक शैक्षणिक अडचणी ओळखाव्यात आणि त्यांच्या भावनिक-सामाजिक समस्यांसाठी पुरेशी समुपदेशन सेवा द्यावी. पालकांना जागृती कार्यक्रमाद्वारे मुलांच्या शिक्षणातील सहभाग वाढविण्यासाठी प्रेरित करणे आवश्यक आहे. स्थानिक स्वयंसेवी संस्था व सामाजिक कार्यकर्त्यांनी विद्यार्थ्यांसाठी प्रेरणादायी कार्यशाळा , समायोजन कौशल्य प्रशिक्षण व करिअर मार्गदर्शन कार्यक्रम आयोजित करावेत. शासनाने वाशिम जिल्ह्यातील दुर्गम व आदिवासी भागात अतिरिक्त अनुदाने , शिष्यवृत्ती व शैक्षणिक सहाय्य केंद्रे उभारून विद्यार्थी टिकाव (retention) वाढविण्यास प्राधान्य द्यावे.

या संशोधनातून असे दिसून येते की गरीबी-पृष्ठभूमी विद्यार्थ्यांचे शैक्षणिक कल्याण त्यांच्या मानसिक समायोजन व सामाजिक कार्य मध्यस्थीच्या पातळीवर मोठ्या प्रमाणात अवलंबून असते. त्यामुळे शाळांमध्ये समुपदेशन , कौटुंबिक सहभाग वाढविणे आणि सामाजिक कार्यकर्त्यांची थेट सहभागी भूमिका महत्त्वाची ठरते. सामाजिक कार्यकर्त्यांच्या मध्यस्थीमुळे विद्यार्थ्यांचे आत्मविश्वास, समस्यासोहळा कौशल्य व सामाजिक समायोजन सुधारते , ज्याचा थेट परिणाम त्यांच्या शैक्षणिक कामगिरीवर दिसून येतो. जिल्हा पातळीवर धोरणकर्त्यांनी (policy makers) अशा विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासासाठी बहुआयामी शैक्षणिक व सामाजिक धोरणे राबविणे आवश्यक आहे. संशोधनाचे निष्कर्ष शिक्षक प्रशिक्षण, शालेय पर्यावरण सुधारणा , समुदाय-सहभाग कार्यक्रम आणि विद्यार्थी सहाय्य प्रणाली यांना नवीन दिशा देतात. यामुळे वाशिम जिल्ह्यातील गरीब विद्यार्थ्यांचे शैक्षणिक भविष्य मजबूत करण्यासाठी संस्थात्मक व सामाजिक पातळीवरील प्रयत्नांना अधिक प्रभावी मार्गदर्शन मिळू शकते.

संदर्भ :

1. Cohen, R. (2005). *Students resolving conflict: Peer mediation in schools.* Good Year Books.
2. Schrumpf, F., Crawford, D. K., & Bodine, R. J. (1997). *Peer mediation: Conflict resolution in schools Program guide* (Rev. ed.). Research Press.
3. Gandhi, A. (2017). *School social work: The emerging models of practice in India* (3rd ed.). Commonwealth Publishers.
4. Patil, D., & Patil, V. (2022). *Guidance, counseling and inclusive education.* Atharva Publications.
5. पंडित, ब. बि. ( ). *शैक्षणिक कृती संशोधन.* नित्य नूतन प्रकाशन.
6. Sen, K. (2018). *Poverty, economic inequality and polarization: A district-wise analysis of Maharashtra* (Research Gate / working paper).